

Микола Бабій (м. Умань)
Наук. керівник – к. філол. н., доц. Денисюк В. В.

ЗООНІМИ ЯК СИМВОЛИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВОКУЛЬТУРИ

Загальна характеристика категоріального значення фразеологічних одиниць має ґрунтуватися на двосторонньому аналізі – на дослідженні форми та значення фразеологізму в єдності та взаємодії. Визначальна роль плану змісту в семантично нерозкладних словосполучень, що виявляється в ослабленні та втраті граматичної розчленованості поєднань під впливом їх семантичної нерозкладності.

Фразеологічна картина світу – частина загальнонаціональної картини, де представлена певна низка явищ об'єктивної та суб'єктивної дійсності у способах їхньої інтерпретації. Фразеологічній картині світу властиво відтворення досвіду нації під час її розвитку, кожна мовна спільність людей індивідуальна, вона бачить світ і інтерпретує його у зрозумілих їй образах – внутрішніх формах фразеологізмів. Саме тому можна стверджувати, що внутрішня форма фразеологізму – інструментарій фразеологічної картини світу окремо взятої мови.

Фразеологізми з компонентами-зоонімами – величезний пласт української мови. В українській мові компонентами-зоонімами фразеологічних одиниць є лексеми, які називають: ссавців (звірів): *коза, козел, баран, вівця, білка, бик, корова, віслик, собака, пес, вовк, заєць, ведмідь, слон, кішка, кіт, кошеня, миша, лисиця, бобер, їжак, лев, віл, кінь, кобила, жеребець, жираф, свиня, худоба, тигр, щур, борів, буйвол, кінь, ягня, теля*, та ін.; птахів: *курка, півень, горобець, ворона, сорока, голуб, півень, качка, тетеря, сокіл, лебідь, пава, шуліка, журавель, ластівка*, родові поняття «птах»; комах: *муха, блоха, кліщ, тарган, бджола, сарана, комар, клоп*; плазунів: *змій, гадюка, удав, черепаха, крокодил, жаба*; риб: *карась, окунь, оселедець, щука* та родові поняття «риба»; ракоподібних: *рак*; безхребетних: *п'явка, черв'як*.

Активність використання тієї чи тієї назви тварини в українських фразеологізмах неоднакова. Найчастіше сформувалися як основні компоненти фразеологізму назви домашніх тварин (*корова, вівця, баран, курка, півень* та ін.). Саме їх поведінка, звички лягли в основу при формуванні значення фразеологізмів. Ті дикі тварини, з якими людині доводилося зіштовхуватися частіше, також залишилися маркерами, що характеризують властивості людини, її поведінку (*ворона, вовк, ведмідь, лисиця, муха*, та ін.).

Одним з активних у групі «ссавці» є компонент *корова*: *дійна корова, як корова язиком злизала, як корові сідло*, та ін. Українці оберігають і шанують корову, а в традиційній системі символів загалом немає негативних конотацій. Наш аналіз засвідчує протилежне: більшість асоціативних ознак, пов'язаних із цим зоонімом, має негативне забарвлення.

Однозначного символічного значення зоонім *корова* не має, наслідком чого є майже повна відсутність структурно простих, еталонних порівнянь з ним. В українській мові це слово пов'язане з декількома ознаками, що характеризують жінку (в поодиноких випадках – чоловіка): «товста», «незграбна, неповоротка», «балакуча, яка не вміє зберігати таємницю», як корова на льоду – «незграбно», повертатися як корова – «повільно робити що-небудь», роз'їлася як дійна корова – «розповніла», як у корови хвіст – «нестримний, балакучий».

В основі більшості образів, що формує цей зоонім, лежать реальні ситуації, які людина могла щодня спостерігати. Образна основа в деяких випадках розгорнута: *ревти, як корова* – «голосно плакати». Зміст, репрезентований фразеологізмом, вживається у прямому значенні. Іноді семантичний акцент переноситься із зооніма на препозитивне визначення.

Набагато меншу частину фразеологізмів із цим зоонімом становлять ірреальні порівняння, позбавлені логічної основи: *пасує, як корові сідло* – «зовсім не пасує», *тягнути корову в лазню* – «ставити в незручне становище».

Семантична ознака «дурний» засвідчена, за нашими спостереженнями, лише в одній фразеологічній одиниці *дивиться, як корова на писані ворота*, але і в цьому фразеологізмі сема «дурний» проявляється не в чистому вигляді, а об'єднана із семою «здивування». Фразеологізм утворено трансформацією іншого: *дивиться, як баран на нові ворота*, що більшою мірою відображає реалії українського життя, коли тримати овець стало не вигідним для населення.

Отже, комплекс конотативних характеристик українських фразеологізмів із зоонімом *корова* різноплановий: представлені основні характеристики «неповоротка», «повільна», «балакуча», «повна, огрядна», «криклива», та ін.

Також високий фразотвірний потенціал має зоонім *собака*. За даними інтегрованої лексикографічної системи «Словники України», компонент *собака* входить до складу 105 фразеологічних одиниць (з варіантами): *собаку з'їв, скажений собака, собаки не їдять, собачі очі, собача відданість, собача смерть, спустити всіх собак, як собак нерізаних, голодний як собака, злий як собака, як собака на сні*, та ін. Це пов'язано з тим, що собака – найнеобхідніша тварина, яка завжди поруч із людиною: він охороняв житло, допомагав добувати їжу. Звичайно ж, цей звір не міг не стати об'єктом найпильнішого спостереження людини, що і спричинило їх вербалізацію у фразеологізмах українського народу.

Причиною цього може бути той факт, що собака є першою прирученою людиною твариною, вірним її супутником. На думку Г. Доброльові, «саме з того часу собака вірою і правдою служить людині – допомагає на полюванні, охороняє оселю та отару, грається з дітьми, супроводжує господаря у поїздках, є членом родини, окрасою інтер'єру та показником добробуту в багатьох сучасних сім'ях, а в казках ще й рятує дитину від вовка, знаходить дідові рукавицю, допомагає витягти ріпку...

Ставлення українського народу до собаки було і залишається дуже доброзичливим, адже людина вміла цінувати ту користь, яку приносив собака. Собака – це єдина тварина, яка безкорисливо служить людині. Недарма кажуть:

вірний як пес; служить як собака; як собака в очі зазирає; він як собака: усе розуміє, а сказати не може.

В українських легендах і переказах розповідається, що собаку було створено Богом, і мав собака охороняти щойно зліплену з глини людину. Проте, безшерстий на той час, собака стеріг-стеріг та й змерз – і заснув, а тим часом чорт напустив у людину хвороб. Звичайно, Бог насварився на собаку, коли виявився недогляд, і дав йому теплу шерсть. За іншими переказами, собаку із глини виліпив сам диявол, а також побутують історії про неслухняних дітей, що перетворилися на собак. В дійсності ж собака прийшов до людини із лісу – і це був вовк» [Доброльожа 2004, с. 223].

В українській мові компонент *собака* у фразеологізмах використовується радше з негативним, насмішкуватим, жартівливим значенням: *жити як кішка з собакою* (відображення неможливості вжитися із собакою), *як з ланцюга зірвався* (хоча тут безпосередньо не присутній компонент *собака*, проте саме його мають на увазі, тому що на ланцюзі зазвичай сидить собака), *як собак нерізаних* («багато»: знову ж таки імпліцитно присутня сема зайвої кількості собак, яких необхідно знищити); *як собака голодний* (голодний стан людини порівнюється з постійно голодним бездомним собакою); *як собака на сні* (асоціація з жадібною людиною).

В українського народу є фразеологізми, у яких відображені і позитивні властивості цієї тварини: *собача відданість / вірність* (так говорять про вірного друга): *Нема що й говорити з ним про се. Зовсім собача вірність у нього!* (І. Франко, «Коли ще звірі говорили»); *Муталіб заходив до нього щодня по кілька разів, і щоразу Степан дивився на нього змученими очима (така собача відданість чаїлася на дні тих очей, що Муталіб мимоволі відводив погляд)* (В. Шкляр, «Тінь сови»). Але цей же фразеологізм може реалізувати протилежну семантику: *Неприйняття незалежності України, ностальгія за СРСР, культ Леніна і Сталіна, заклики до утворення ще однієї імперії під псевдонімом «братський союз народів», сприяння русифікації, собача відданість Кремлю – ось що таке «лівий» в Україні* (І. Лосєв, «Лівий туш»); *Але*

собача вірність австрійському цісареві (репрезентантом якого був адміністратор повіту – поляк) перемогла в ньому почуття людини й українця; тому він понадслужбово – понад норму виконав наказ (Р. Рахманний, «Не словом єдиним»).

Так само частотна в українських фразеологізмах із компонентом-зоонімом лексема *кіт / кішка*. Кішки люблять домашнє тепло, чистоту та затишок. Водночас кішки – найбільш незалежні та найбільш горді тварини серед приручених людиною. Кішками здавна називали людей потайних і брехливих. Це ставлення закодоване й у фразеологізмах: *драна кішка*, *кішки на душі шкребуть*, *котячий концерт*, *кіт наплакав* – «мало», *тягнути kota за хвіст*, *чорна кішка пробігла*, та ін.

Кінь (кобила) – одна з найбільш шанованих тварин. У фразеологізмах українського народу (18 одиниць) відбилися терпіння, витривалість коней: *бути на коні*, *ломовий кінь*. Водночас у фразеологізмах позначилося і негативне ставлення людини до цієї тварини: *сон рябої кобили*, *кобилі під хвіст*.

Кабан з давніх-давен символізував військову доблесть, але водночас – і жадібність, гордість, хтивість. Ставлення українців до їхніх одомашнених родичів – свиней також суперечливе. З одного боку, вгодована і плідна свиня – втілення ситості, багатства і благополуччя, але, незважаючи на поживне свиняче м'ясо і сало, схильність цих тварин до бруду, нерозбірливість у їжі, впертість і жадібність, що дісталися від диких побратимів, принесли їм погану славу. За нашими спостереженнями, у фразеологізмах з компонентом-зоонімом *свиня* (25 одиниць (із варіантами)) міститься лише негативна конотація: *як свиня на коня* – «уживається для повного заперечення змісту речення; зовсім не схожий», *як свиня в барлозі* – «дуже неохайно», *підкласти свиню* – «навмисне чи ненароком завдавати кому-небудь прикросців, чинити підлість або діяти підступно проти когось», та ін.

Найменша, але більш цікава у плані образності частина фразеологічних одиниць із компонентом-зоонімом – це невмотивовані порівняння. Тут знаходять своє відображення своєрідність бачення явищ дійсності, тут більше простору для

жарту, каламбуру, іронії. Водночас унаслідок алогічності виникнення подібних висловів не завжди вдається простежити, як виникають ті чи ті уявлення. Фразеологізми цієї групи характеризуються великою національною своєрідністю: *робити з мухи слона* – «сильно перебільшувати», *як корова на льоду* – «незграбно», *блоху підкувати* – «виявити дивовижну винахідливість, вигадку в якійсь справі», *ловити рибу в каламутній воді* – «користуватися труднощами, збентеженням, чварами та ін. для досягнення особистих вигод», та ін.

Отже, фразеологізм – це мінімальний текст, який містить та зберігає культурну інформацію. Фразеологічні одиниці відображають у семантиці тривалий процес розвитку культури народу, фіксують і передають від покоління до покоління культурні установки. У центрі фразеологічного значення – сама людина, її погляди на світ. У внутрішній формі більшості фразеологізмів містяться такі смисли, що надають їм культурно-національного колориту. Найбільш яскраво ментальність українського народу проявляється у фразеологізмах із компонентом-зоонімом. У використанні назв тварин у фразеологізмах народ частіше був схильний номінувати негативні риси, ніж позитивні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Доброльожа Г. М. Образна парадигма фразеологізмів з компонентом «собака». *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2004. Вип. 14. С. 223–227. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/1747/>.